

Gereben Ágnes

Szovjet egyházpolitikai fordulat 1943-ban

Okok és előzmények

Church Policy Turn in the Soviet Union in 1943

Reasons and Preliminaries

Összefoglalás

A szovjet egyházpolitika egy különleges pillanatának nemrég napvilágra került dokumentumait közli a tanulmány, amely ezeket szélesebb külpolitikai kontextusba helyezve értelmezi is. A második világháború utáni korszakra készülődő szovjet vezetés szempontjainak sorában szerepet játszott a szövetségesekkel szembeni látványpolitizálás éppúgy, mint a világegés során náci német megszállás alá került mintegy 80 millió szovjet állampolgárnak tett engedmények kényszere.

Summary

This study discloses the documents of a rare moment in Soviet church policy and interprets them in a wider foreign political context. In preparation for the post-war era, one of the tactical means in the Soviet

DR. HABIL GEREKEN ÁGNES, a posztszovjet térség társadalmának és gazdaságának kutatója (gerebenagnes@gmail.com).

leadership's repertoire was showcase politics along with the concessions they were compelled to give to approximately 80 million Soviet citizens under Nazi German occupation during the world war.

Az országos hálózattal rendelkező, ezért a bolsevikok által különösen veszélyesnek ítélt szovjet-oroszországi keresztény egyházak ellen 1917 decemberétől zajló, 1918 januárjától már törvényileg szabályozott, szisztematikus leszámolások történetében váratlan fordulat zajlott le 1943 szeptemberében, amikor Georgij Karpovot, az NKVD, az egylényegű, de változó nevű – ekkor éppen Belügyi Népbiztosságnak nevezett – politikai rendőrség ezredesét hívták a Kremlbe. A tiszt ettől a naptól az államhatalom és az egyház közötti kapcsolat irányítója lett az 1922 őszétől a Vallásellenes Bizottság titkáraként dolgozó, időközben azonban kegyvesztetté vált Jevgenyij Tucskov helyett. A Kreml kelet-európai szatellitállamaiban, így Magyarországon is, a vallási ügyek komisszárjaként papírra vetett jelentései, feljegyzései az egyházellenes politika ritka forrásai.

AZ EGYHÁZ KOMISSZÁRJA

Az 1898-ban született Karpov, aki egyházi szemináriumot végzett, és az 1920-as években rövid ideig a szentpétervári egyetemre is járt, már 1920-ban belépett a bolsevik pártba. 1922-től, tehát 24 éves korától a leszámolások végrehajtói között dolgozott, a Cseka, vagyis a Csrezvicsajnaja komisszija (Rendkívüli Bizottság) különböző szervezeteiben. Pályája legérdekesebb megbízatásáról, a szovjet egyházpolitika történelmi fordulatáról később egy terjedelmes dokumentumban így számolt be: „1943. szeptember 4-én hívtak Sztálin elvtárshoz, ahol a következő kérdéseket tették fel nekem:

- a) Mit képvisel Szergij metropolita (életkor, fizikai állapot, tekintélye az egyházban, a hatóságok iránti viszonya);
- b) Alekszij és Nyikolaj metropolita rövid jellemzése;
- c) Mikor és hogyan választották meg Tyihont pátriárkának;¹
- d) Milyen kapcsolatai vannak az orosz ortodox egyháznak a külfölddel;
- e) Ki a világpátriárka, a jeruzsálemi és a többi (meghatározó – G. Á.) pátriárka;

f) Mit tudok Bulgária, Jugoszlávia és Románia ortodox egyházainak vezetéséről;

g) Milyen anyagi körülmények között él most Szergij, Alekszij és Nyikolaj pátriárka;

h) Hány egyházközsége van az ortodox egyháznak a Szovjetunióban, és mennyi a püspökség?”²

Szergij érsekről (Ivan Sztarogorodszkij, 1867–1944) Sztálin híresen kiváló memóriája ellenére valóban nem sokat tudhatott. Az 1917 és 1922 között vlagyimiri és sujai metropolita tisztét betöltött főpap kacskaringós pályája során 1922-ben előbb a kommunista hatalommal lepaktált megújulási egyház irányító testületének tagja lett, de már a következő évben megbánta páfordulását. Vezeklését követően visszafogadta őt a Tyihon pátriárka vezette egyházi hierarchia. 1924-től egy évtizeden át Nyizsnij Novgorod metropolitája volt, de e tisztségében úgynevezett Lojalitási deklarációt tett közzé, és Tyihon halála után évekig de facto a pátriárka „helyettesének” tisztét töltötte be. Alkatilag tehát keresve sem találhattak volna az 1930-as években sokat szenvedett főpapról megfelelőbb személyt a világi hatalommal való megegyezésre.

Sztálin kérdései közül teljesen érthetetlen a „világpátriárkára” vonatkozó kérdés, hiszen a diktátor – Georgij Karpovval ellentétben – egészen bizonyosan töltött annyi időt a tífiszi (tbiliszi) ortodox papi szemináriumban, hogy tisztában legyen az ortodox egyház hierarchiájával, amely nem tartalmazta az egyes számú vezető stallumát. Ennél a tévedésnél azonban fontosabb, hogy a Generalisszimusz „Bulgária, Jugoszlávia és Románia ortodox egyházainak vezetéséről” érdeklődik. A következő évek külföldön kifejtett szovjet egyházpolitikájából ítélve nem véletlenül.

Miként az sem volt véletlen, hogy az 1930-as évek közepétől bátran rasszistának nevezhető szovjet káderpolitika jegyében Karpovnak vallania kellett a saját származásáról:

„Miután megválaszoltam a fenti kérdéseket, három személyes jellegű kérdést tettek fel nekem:

a) Orosz vagyok-e;

b) Melyik évben lettem párttag;

c) Mi a végzettségem, és honnan ismerem az egyházi kérdéseket.”³

„Ezután Sztálin elvtárs azt mondta: – Egy speciális szervezetet kell létrehozni az egyházi vezetéssel való kapcsolattartásra. Mit javasol? – Elő-

rebocsátva, hogy erre a kérdésre nem vagyok egészen felkészülve, javasoltam a szovjet Legfelső Tanács mellett egy vallási ügyekkel foglalkozó osztály létrehozását, mivel a Központi Végrehajtó Bizottságban (VCIK) már működik egy állandó vallásügyi bizottság. Sztálin elvtárs helyreigazított, mondván, hogy nem a Szovjetunió Legfelső Tanácsa mellett kell létrehozni egy vallási bizottságot vagy osztályt, mivel a szovjet kormány különleges szervéről van szó, és ezért vagy bizottság, vagy tanács megalakítására kerülhet sor. Kérdezte, mi erről a véleményem.

Amikor azt mondtam, hogy nem tudok erre válaszolni, Sztálin elvtárs némi gondolkodás után azt mondta:

1) A szovjet kormány, vagyis a Népbiztosok Tanácsa⁴ mellett létre kell hozni egy tanácsot, amelyet az Orosz Ortodox Egyház ügyeivel foglalkozó Tanácsnak nevezünk el.

2) A Tanács tartja a kapcsolatot a szovjet kormány és a pátriárka között.

3) A Tanács nem hoz önálló határozatokat, jelentéseket tesz, és a kormánytól kapja az utasításokat.”⁵

Az orosz ortodox egyház élén a beszélgetés idején, 1943 szeptemberében nem állt pátriárka. Sztálin szavai azonban arra utalnak, hogy a Karpovval folytatott megbeszélés előtt már meghozta a döntést a romjaiban is hatalmas egyházi szervezet újjáélesztéséről.

A hosszú beszélgetés végén a többnyire mások meghallgatása nélkül döntő diktátor megkérdezte vendégét, továbbá legközelebbi vezetőtársait, Lavrentyij Beriját és Georgij Malenkovot, hogy helyesnek tartják-e, ha találkozik Szergij, Alekszij és Nyikolaj metropolitával. A válasz természetesen igenlő volt. „Ezután – folytatta Karpov a beszámolót – ott helyben, Sztálin elvtárs nyaralójában⁶ utasítást kaptam, hogy a kormány nevében hívjam fel Szergij metropolitát, és közöljem vele: »A szovjet népbiztosok tanácsának képviselője beszél önnel. A kormány kívánsága, hogy önt, valamint Alekszij és Nyikolaj metropolitát fogadja, meghallgassa, mire van szükségük, és megoldja felmerülő kérdéseiket. A kormány már ma, egy-másfél óra múlva fogadhatja önöket, vagy ha ez az

**...már meghozta a döntést
a romjaiban is hatalmas
egyházi szervezet
újjáélesztéséről.**

időpont nem megfelelő, akkor a fogadást holnapra, vasárnapra, vagy a jövő hét bármely napjára meg lehet szervezni.«⁷ A Sztálin jelenlétében lebonyolított beszélgetést követően Karpov közölte a diktátorral, hogy a három metropolita „hálás a kormány figyelméért”, és még aznap készek a találkozásra. Két órával később már meg is érkeztek a Kremlbe, ahol e falak között szokatlanul hosszú, pár perc híján kétórás megbeszélést folytattak az őket Molotov és Karpov jelenlétében fogadó házigaárdával.

Sztálin kijelentette vendégeinek, hogy a szovjet kormánynak tudomása van az ortodox egyház háború alatt végzett „hazafias munkájáról”. Hozzátette: az egyház állammal szembeni pozícióját számos, a frontról, valamint a hátszorból küldött levél is helyeselte. Nem túl életszerű, hogy a háború borzalmi, szenvedései közepette az alattvalók ilyen fejtegetésekkel fordultak volna a szovjet vezetéshez, a bolsevik politikai gyakorlat azonban megkövetelte a hivatkozást „a dolgozók véleményére”.

A diktátor egyebek mellett arról érdeklődött, hogy az egyháznak és „nekik, személy szerint” milyen megoldatlan problémáik vannak. Szergij, mintha csak számított volna a valójában teljesen váratlan érdeklődésre, kertelés nélkül, gyorsan és egyértelműen válaszolt. A legégetőbb kérdés, mondta, az egyház központi irányítása, mivel ő már csaknem 18 esztendeje a pátriárka helyettesének tisztségét birtokolja. A Szovjetunióban ugyanis 1935 óta nem ült össze a Szinódus. A metropolita ennek összehívásához kérte a kormány engedélyét, hogy szabályosan megválaszthassák a még 1925-ben elhunyt Tyihon pátriárka utódát. A Szergij kíséretében lévő két metropolita – a főpapok nagy számban történt kivégzése és letartóztatása ellenére – szabályosnak nevezte az „öt-hat püspökből álló” grémium összehívását, és megelőlegezte a de facto 18 esztendeje az egyház élén álló Szergij megválasztásának jogosságát. Sztálin pillanatnyi habozás nélkül jóváhagyta a főpapok kérését. Ez igen komoly politikai engedményt jelentett az ateizmust államvallásnak tekintő szovjet ideológiában.

A diktátor megkérdezte, hogy mikorra lehet megrendezni a Szinódus ülését, és kell-e ehhez, illetve a tanácskozás sikeres lebonyolításához – terem és közlekedés, valamint anyagiak biztosításához – a kormány segítsége. Jó előre tudni akarta azt is, mi lesz a pátriárka titulusa. Szergij azt mondta: „kívánatos és helyes lenne”, ha a megválasztott főpap az egyházi szláv hagyományok szerint a „Moszkva és egész Oroszhon pátriárkája” nevet viselhetné, noha az Ideiglenes Kormány rövid regná-

lásának végén, 1917-ben megválasztott Tyihont még „Moszkva és egész Oroszország pátriárkájának” nevezhették. Ehhez Sztálin ellenvetés nélkül hozzájárult, sőt, helyes javaslatnak nevezte. A Szinódus összehívásának időpontját tekintve azonban már nem volt teljes az egyetértés. A metropolita egy hónapot kért a szervezésre. A házigazda – szándéka szerint szellemesen – mosolyogva megkérdezte, hogy „nem lehetne-e bolshevik tempót diktálni?” Megkérdezte, mi Karpov véleménye az időpontról. Azt a választ kapta, hogy a közlekedésben, vagyis a püspökök mielőbbi Moszkvába szállításában repülőgépek rendelkezésre bocsátásával tudnak segíteni, s így már három-négy nap múlva meg lehet tartani a tanácskozást. A fennmaradt dokumentumból kitűnően nem hangzott el, de nyilvánvaló volt, hogy a főpapokat a hatalmas ország egész területét behálózó szovjet koncentrációs táborokból kell a fővárosba vinni. Rövid diskurzus után a felek megállapodtak, hogy szeptember nyolcadikán megrendezik a Szinódust.

A felajánlott anyagi segítséget a három metropolita köszönettel elhárította. Alekszij viszont részletesen kifejtette, hogy szükség lenne „a papi káderek utánpótlására” (a szóhasználat forrása alighanem a jelentésíró bükkfanyelve). A vendégek néhány püspökség égiske alatt szerettek volna papképző tanfolyamokat indítani, de csak 18 éven felüli jelentkezők számára, mivel az ennél fiatalabb fiúk világnézete még túlságosan képlékeny egy ilyen döntéshez. Sztálin hozzájárult a tanfolyamok működéséhez, sőt kiegészítette azzal, hogy a kormány felsőfokú papi szeminárium alapítását is lehetővé teszi. Szergij, kivált pedig Alekszij metropolita szerint azonban ehhez az orosz ortodox egyháznak se ereje, se felkészültsége nem volt.

A diktátor készséggel beleegyezett Szergij havi folyóirat kiadására irányuló kérésébe is, amelyet a metropolita „mintegy az egyház krónikájának, vallási és hazafias írások, beszédek” tárházának szánt. Szavaiból kitűnően megértette, hogy a birodalom véreskezű, mindenható urának az adott pillanatban szüksége van a szétvert, megalázott ortodox egyházra. Valóban, Sztálin szinte kapott az ötleten: „A folyóiratot ki lehet, és ki is kell adni”, mondta. Az első szám *A Moszkvai Patriarchátus Lapja* címmel még 1943-ban meg is jelent.

A minden ízében történelminek nevezhető találkozó során a főpapok érezhetően felbátorodtak. Szergij felvetette, hogy nagyon kevés a templom, és szeretnének a „polgári hatóságokkal” tárgyalásokat kezde-

ni a régóta bedeszkázott ablakokkal üresen álló épületek megnyitásáról. Attól óvakodtak, hogy szóba hozzák az 1922. évi éhínség áldozatainak megsegítése ürügyén teljesen kifosztott templomok kincseit, hiszen tudniuk kellett, hogy az arany, drágakő, ezüst, bársony kegytárgyak, az ikonok, amelyek árából Lev Trockij a világforradalmat remélte finanszírozni, régen nyugat-európai ékszerészek raktáraiban várnak a vevőkre, kivéve azokat, amelyeket a korabeli fényképfelvételekből kitűnően az ateizmus tomboló harcosai a templomok udvarán, az épülettel együtt nyilvánosan felgyújtottak.⁸

Ha a kegytárgyak 1943 szeptemberében nem is kerültek szóba a Kremlben, Alekszij metropolita annyira felbátorodott, hogy megkérdezte, nem lenne-e lehetséges néhány száműzetésben, lágerben, börtönben lévő püspök szabadon engedése? A meglepő válasz az volt: „Nyújtsák be a listát, megvizsgáljuk.”⁹ Ami még ennél is meglepőbb: a három vendég, aki csupán két órával a találkozó előtt értesült a meghívásról, nyomban előhúzta és átnyújtotta a neveket tartalmazó iratot, amelyet nyilván jóval korábban elkészítettek.¹⁰ Nem tudni, miben reménykedtek, amikor összegyűjtötték az adatokat, de ennek a listának és az azt követőknek köszönhetően 1945 januárjára már 46 püspök szolgált az orosz ortodox egyházban.

Az egyes források szerint hajnali három órakor véget ért audiencia utolsó aktusaként a házigazda az ajtóig kísérte a halálosan fáradt vendégeket,¹¹ akik nem igazán hitték, de remélték, hogy új korszak kezdődik az egyház életében.

AZ ENGEDÉKENYSÉG BELPOLITIKAI OKAI

De vajon miért volt olyan fontos a vélt és valós ellenfeleivel egész életében könyörtelenül leszámoló diktátornak, hogy lehetővé tegye az uralma számára egyáltalán nem veszélytelen egyházi újjáéledést – amikor pontosan tudta, hogy ez több tízmillió hívő számára nyújthat erkölcsi, szervezeti, sőt akár politikai támaszt a rendszerrel szemben? A választ egyrészt éppen az ortodox egyházzal szembeni leszámolásokban, a pápáság egy részének a háború előtt és alatt kialakult helyzetében, másrészt az 1943. év nemzetközi reáliáiban érdemes keresnünk. Ezt megelőzően azonban két tényező is közrejátszott a „lenini egyházpolitika” felülvizsgálatában.

Az egyik az 1930-as évek valós szovjetunióbeli társadalmi folyamatainak feltárásában kivételes jelentőségű 1937. évi népszámlálás, amelyet a hatóságok titkosítottak, és mindenkit kivégeztettek, aki az adatok összesítését végezte. A „hiba” ott történt, hogy ez alkalommal – a Szovjetunió történetében először és utoljára – megkérdezték az összeírtak vallási hovatartozását. Az erre adott válaszokat azonban nem hozták nyilvánosságra, mert a válaszadóknak több mint a fele, 57 százaléka hívőnek vallotta magát! Még a tizenhat és tizenkilenc év közöttiek 35 százaléka is így nyilatkozott. Miközben tehát a hivatalos propaganda által bátorított, 1932-ben öt és fél millió tagot számláló Istentelenek Szövetsége – 1929-ben kapott új nevén: Harcos Istentelenek Szövetsége – a teljes ateizmus országának nyilvánította a Szovjetuniót, a politikai vezetésnek egyházpolitikája súlyos kudarcával kellett szembesülnie. (Az 1937-es népszámlálás adatait egyébként nem ezért tartották titokban, hanem mert kiderült belőle, hogy a birodalom hivatalosan 180 millió lakosa helyett csak 162 millió szovjet állampolgár van. A különbséget részben a milliók életét kioltó, termékeny korban lévő nőket és férfiakat koncentrációs táborokban tartó állami terror, részben az 1930-as évek elején Ukrajnában megrendezett mesterséges éhínség okozta. A két évvel később újra elrendelt népszámlálás az időközben a Szovjetunióhoz csatolt területek lakosságával „elfedte” a hiányt.)

A hivatalos szovjet valláspolitikai változásában szerepet játszó másik körülmény nyilvánvalóan a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében 1939 szeptemberében a Szovjetunióhoz csatolt nyugat-ukrajnai, nyugat-belo-russziai, besszarábiai, észak-bukovinai területek és a balti államok lakosságának a vallásossága volt, amellyel a Kremlnek komolyan számolnia kellett. Egyes adatok szerint az annexió révén csak az ortodox templomok száma 3350 istentiszteleti hellyel emelkedett.¹² Alighanem ezzel a komoly politikai kihívást jelentő területi gyarapodással hozható összefüggésbe, hogy 1939. november 11-én a bolsevik párt legfőbb grémiuma, a politikai bizottság hatályon kívül helyezte Lenin 1919. május elsején Feliks Dzerzsinszkij Cseka-főnöknek *A pópák és a vallás elleni harcról* címmel kiadott utasítását.

Georgij Karpov idézett feljegyzéséből már első látásra nyilvánvaló a gyökeresen új szovjet egyházpolitika nemzetközi szempontja is. A sztálingrádi győzelem után, a küszöbönálló háborús győzelem tudatában Sztálin a Kremlben lezajlott találkozóval meg akarta teremteni az ortodox egyház új helyét a világpolitikában fontos, aktív tényezővé vált, nemzetközi tekintélyt kivívott Szovjetunióban. A hívek és a papság ek-

kor már negyedszázados üldöztetése azonban olyan múltnak bizonyult, amelyet nem volt egyszerű „végeképp eltörölni”. Ezt nyilvánvalóvá teszi a Szovjetunió felbomlása után közreadott száz- és százezer titkos dokumentum sorában az ortodoxia veszteségeiről közreadott információ is. A politikai megtorlások áldozatainak rehabilitálásával foglalkozó állam-

...1942 végére a hatalmas országban a szervezett vallási élet minden formáját megszüntetik.

elnöki bizottság adatai szerint a Szovjetunió elleni német támadás idején az 1914-ben számon tartott 67 108 templomból – az ország 1939. szeptemberi határai között – alig 350 maradt. Az első világháború kitörésének évében szolgálatot teljesítő 64 püspök-

ből és 66 140 papból mindössze négy püspök és 500-nál kevesebb pap teljesített szolgálatot. Ezerre tehető a bezárt kolostorok száma. A szerzetesrendeket pedig úgy, ahogy volt, megszüntették. Nem maradt egy sem az 1914-ben nyilvántartott négy hittudományi főiskolából, 57 szemináriumból, 185 egyházi középiskolából. Csak 1937 és 1941 között 175 800 egyházi személyt tartóztattak le, közülük 110 700 embert agyonlőttek.¹³ Az elképzelés az volt, hogy 1942 végére a hatalmas országban a szervezett vallási élet minden formáját megszüntetik.

Ez a tragédia áll annak az ellentmondásos fogadtatásnak a háttérében, amelyet az orosz ortodox papság tanúsított az 1941. június 22-én elindított német támadás hírére. A pátriárka hiányában az egyház első emberének szerepét betöltő Szergij metropolita Moszkvában még aznap szenvedélyes beszédben szólította fel ellenállásra a híveket. „Megismétlődik Batu kán, a német hercegek, a svéd Károly király és Napóleon ideje. Az ortodox keresztények ellenségeinek százalmas utódai újra megpróbálják térdre kényszeríteni népünket (...) Egyházunk mindig osztozott népünk sorsában. Együtt volt vele a megpróbáltatások idején, és örvendett sikereinek. Most sem hagyjuk el népünket...”¹⁴

Más főpapok ugyanezekben a napokban Szergij metropolita szavaival szöges ellentétben reagáltak a náci német támadásra. Alighanem az is befolyásolta őket, hogy 1941. június 22-e éppen arra a napra esett, amikor a templomokban megemlékeztek a vértanúkról – kimondatlanul is közéjük sorolva a bolsevik rendszer sok millió áldozatát. A papság, a hívek egy részében ez a bosszú érzését táplálta, és felkeltette a

reményt, hogy megszabadulhatnak a számukra mérhetetlen szenvedést hozó bolsevik uralomtól. A Szergij-féle hivatalos ortodox egyház baltikumi feje – Szergij Voszkreszenszkij, a moszkvai metropolita Rigában szolgálatot teljesítő bizalmasa és jó barátja – kezdetől az ellenséggel való átmeneti szövetség politikáját folytatta. Mások teljesen nyíltan, sőt cinikusan fogalmaztak: „A vér, amely 1941. június 22-én kezd ömleni az orosz földeken, ezer és ezer orosz ember vére helyett folyik, akiket hamarosan kiengednek majd Szovjet-Oroszország valamennyi börtönéből és koncentrációs táborából. Már önmagában ez is örömmel tölti el szívünket. Oroszország nemsokára visszakapja legjobbait, az Egyház a legjobb papjait (...) A III. Internacionálé leverésének véres műtete tudós és a maga tudományában tapasztalt német sebészre hárul...”¹⁵

Ioann archimandrita még az idézett szavaknál is durvább kifejezésekkel üdvözölte a Kreml gyűlölt urainak vélt bukását, amelyet az isteni akaratok tulajdonított. Nem ő volt az egyedüli, aki az elképesztő gyorsasággal előrenyomuló náci német csapatok győzelmétől azt remélte, hogy „újra megnyílnak majd a meggyalázott templomok, és imával szenteltetnek meg”. Ebben bíztak a balti államok lutheránus, katolikus hívei éppúgy, mint a krími tatárok, akik mecsetjeik, sőt papneveldéik újbóli engedélyezését várták – és meg is kapták a megszállt területek sokmillió lakosságának lojalitását ideig-óráig a vallásgyakorlás engedélyezésével is biztosító német hatóságoktól.

A megszállt területeken így szinte mindenütt létrejött az együttműködés az ortodox egyház és a fasiszta hatóságok között. A második világháború és az egyház történetének e kevésbé ismert epizódja ismét csak megosztotta a hierarchiát. Szergij metropolitához hasonlóan a megszállókkal szembeni össznépi ellenállás híveként beszélt Alekszij (Szimanszkij) leningrádi metropolita és Nyikolaj (Jarusevics) metropolita, Ukrajna főpapja. Az utóbbi még arra is hajlandó volt, hogy nyilatkozatban ítélje el a *németek* katyini vérengzéseit. Pedig tudnia kellett, hogy a több ezer lengyel katonatisztet, a lengyel értelmiség színe-javát az NKVD alakulatai lőtték agyon a katyini erdőkben.

A kollaboráns egyház képviselőivel szemben a Szergij metropolitához hű papok országszerte gyűjtést rendeztek a templomokban a Vörös Hadsereg megsegítésére. A hatóságok a sokmillió adományból felállítottak egy páncélos dandárt és egy vadászrepülő századot. Szergij ezt az akciót is megpróbálta felhasználni az egyház legitimálására: 1942-ben táviratban

kérte Sztálint, hogy a gyűjtéshez engedélyezzék bankszámla megnyitását az ortodox egyháznak. A diktátor válaszolt. Megköszönte a hívek áldozatkészségét, és megadta a kért engedélyt. Ezzel az orosz ortodox egyház 1918 óta először legalább ebben a vonatkozásban újra jogi személlyé vált. Ugyanebben az évben megnyitottak néhány bezárt templomot. Húsvétkor pedig az ortodox híveknek megengedték, hogy az elsőtűtött Moszkvában, ezernyi égő gyertyával a kezükben körmenetet rendezzenek. Erre az éjszakára a hatóságok még a kijárási tilalmat is felfüggesztették.

A KÜLFÖLDI OROSZ ORTODOXIA SZEREPVÁLLALÁSA

Egészen más folyamatok zajlottak a másik oldalon, amelyekkel számolnia kellett a minden lehetséges módon nemzetközi szerepvállalásra, nagyhatalmi pozícióra készülő Sztálinnak. A Szovjetunió elleni német támadás nyomán aktivizálódtak a hivatalos ortodox egyház 1917 után emigrált főpapjai: a szerbiai Karlócán bolsevikellenes, részben monarchista nyilatkozatot elfogadó zsinatot tartottak. Akadtak közülük olyanok is, akik már az 1920-as években tárgyaltak Hitlerrel és környezetével. Egyebek mellett felajánlották a leendő Führernek, hogy ha uralomra jut Oroszországban, vele egyetértésben nevezik majd ki az ortodox egyház főpapjait. Nem ők alkották az orosz társadalom egyetlen olyan rétegét, amely a bolsevikokkal szemben már az 1920-as évek legelején igyekezett szövetséget kötni a nácizmus majdani vezéreivel, köztük a balti német származású Alfred Rosenberggel, Hitler főideológusával. Még a Romanov-ház egyik ágának leszármazottai is képesek voltak erre.¹⁶ De az emigráns ortodox papok mindenki másnál tovább mentek ezen az úton. Olyannyira, hogy Hitler hatalomra jutása után a hatóságok a németországi orosz ortodox közösségek irányítását kivették a Szergij pátriárka-helytartóhoz hű Jevgolij metropolita kezéből, és a „karlócaiakra” bízta. 1938-ban Hitler a németországi orosz ortodoxok vagyonát rendeletileg átadta a Vallásügyi Minisztériumnak, amely a Gestapo segítségével végrehajtotta a karlócai zsinat résztvevőinek birtokba helyezését. Azzal a feltétellel, hogy egy német származású – a megújulási mozgalom által Ukrajnában püspökké szentelt – főpap, Seraphim Lade, a későbbi bécsi, majd berlini püspök lesz az előjárójuk, „a Harmadik Birodalom és valamennyi, a Reich által ellenőrzött terület pravoszlávjainak Vezére” titulussal.¹⁷

Ugyanabban az évben a náci vezetés államköltségen ortodox templomot építtetett Berlinben, amiért Anasztaszij metropolita, a karlócai zsinat Jugoszláviában élő elnöke hálálkodó táviratban mondott köszönetet a Führernek. Az „Isten által a német népnek küldött” Hitlert a főpap „a bolsevizmustól való majdani megmentőnek nevezte, akiért egész Oroszország imádkozik”.¹⁸ A náci vezetők között azonban nem volt teljes az egyetértés az orosz ortodox egyház majdani helyét illetően. Alfred Rosenberg, akire a leigázott Szovjetunió irányítása várt – miként a bolsevikok 1917 után –, veszélyesnek ítélte a regionális egyházi struktúrák összefüggő rendszerét. A kereszténységet általában gyűlölő politikus az ortodoxiában csak valamiféle egzotikus rítust, folklórt látott, amelynek az a szerepe, hogy a felsőbbrendű német faj számára sokmillió rabszolgahadat képező szlávokban ébren tartsa a beletörődés, az engedelmesség genetikailag beléjük kódolt ösztönét. A parókiákból összetevődő nemzeti egyházi hierarchia szerinte a kívánnal ellentétes érzelmeket válthat ki, és könnyen politikai gyúanyaggyá váló egységet kovácsolhat. Márpedig Rosenberg szándéka éppen az volt, hogy a lerohant Szovjetunió területén létrehozott, formálisan független nemzetállamok mintegy megfojtsák, az Urál mögé szorítsák az orosz nemzetet.

Hitler azonban hallani sem akart akár csak formálisan is független nemzetállamokról a Szovjetunió területén. A Barbarossa-terv megvalósítását követően ezért közvetlen alárendeltjei Ukrajna területén megakadályozták az egységes orosz ortodox egyház újjászületését, tudatosan gyengítve így az orosz befolyást a térségben. Ugyanakkor Lvovban, az ukrán nacionalizmus központjában a megszállás után egy hónappal le tartóztatták, és koncentrációs lágerbe küldték Sztepan Bandera nemzeti kormányát. De a katolicizmus terjedését is igyekeztek megakadályozni, s szintén politikai megfontolásokból korlátozták a Galíciából érkező görög katolikus misszionáriusok tevékenységét. A Nyugat-Ukrajnában tevékenykedő, 1923-tól saját akaratából a konstantinápolyi pátriárka közvetlen fennhatósága alá került lengyelországi ortodox egyházat pedig hagyták két, egymással szemben álló hierarchiára bomlani. Az egyik önálló maradt, a másik elismerte Moszkva fennhatóságát. A megszálló hatóságok mindenhol azt az ortodox egyházat támogatták, amely a másikonál gyengébb volt. A két hierarchia között komoly küzdelem folyt. A mai Ukrajnában nemzeti hősnak tekintett Bandera hívei pedig a szó szoros értelmében irtották a „Moszkva-pártiakat”: 1942–1943 folyamán

több tucat ortodox papot öltek meg, köztük Alekszij metropolitát és Manuil érseket.

A balti államokban a megszálló hatóságok meghagyták a Moszkvához hű hierarchiát. A megszállt területeken egymástól függetlenül létrehozott négy ortodox közösség közül éppen itt, északon zajlottak le a legérdekesebb változások. Szergij (Voszkrzenszkij) metropolita a német csapatok bevonulása után előbújt rejtekhelyéről, a rigai templom kriptájából. Megadta magát a megszállóknak, és sikerült meggyőznie őket, hogy a moszkvai metropolita irányítása alatt álló egyház nem szövetségese, hanem foglya a sztálini rendszernek. Alekszandr észtországi és Auguszt lettországi metropoliták – akik az 1930-as években a konstantinápolyi pátriárka közvetlen irányítása alá kerültek, de a szovjet megszállást követően kénytelenek voltak elismerni Moszkva fennhatóságát – megpróbálták visszaállítani korábbi egyházi státusukat. A baltikumi Szergij (Voszkrzenszkij) metropolita rábeszélte a német hatóságokat, hogy ezt akadályozzák meg, és hagyják a két régiót a moszkvai egyház kebelében. Legfőbb érve az volt, hogy a Londonban élő konstantinápolyi pátriárka együttműködik a szövetségeseikkel a hitleri Németország ellen, így az ő vezetése alatt Észtország és Lettország ortodox közössége kikerülne Berlin politikai ellenőrzése alól. Ha ellenben a német megszállók elismerik Moszkva egyházi fennhatóságát a két közösség felett, ezzel jelzik, hogy értékelik a különbséget az orosz nép és egyháza, valamint a kommunista hatalom között.

Bármilyen furcsán hangzik az európai országok náci megszállásának ismeretében, de tény: a határ menti szovjet területek ortodox lakossága számára ez összekapcsolódott az eufórikus vallási újjászületéssel. Szergij (Voszkrzenszkij) metropolita már 1941 augusztusában elküldte legjobb észtországi és lettországi papjait Pszkovba, ahol a bolsevik uralom következtében mindössze két templom működött. A megszállók anyagi segítségével egymás után állították helyre az ortodox templomokat, amelyekben az odaérkezett misszió tagjai hajnaltól késő éjszakáig kereszteltek. Egymást érték az istentiszteletek, a gyónások, a körmenetek. 1942-ben például Pszkov evakuációja után a városban maradt akkori lakosságának 40 százaléka, mintegy tízezer ember vett részt a vízkereszt körmenetben. A középiskolai tanárok túlnyomó többsége látványosan visszatért az egyházba. Nagyon sokan jelentkeztek papnak; őket a rigai szemináriumba küldték tanulni.

A kijevi egyházközségben 1941 nyarán három működő templom volt, alig két év múlva kettő híján nyolcszáz. A papok száma ilyen rövid idő alatt elérte az 1917 előtti állomány 70 százalékát. Minszkben, ahol 1937-től egyetlen ortodox imahely sem működött, alig négy hónappal a német megszállás után már hét helyreállított templomban tartottak istentiszteletet. Az itteni egyházkerület 1917 előtti négyszáz parókiáján 1942-ben újra százhusz templomban várták a híveket. A háború előtt százötvenezer lakosú Szmolenszkben, ahol a német megszállás pillanatában egyetlen ortodox templom volt, az evakuálásból különböző okokból kimaradt harmincezer fő a következő évben öt templommal rendelkezett. Olyan kevés pap volt, hogy Szmolenszkben hét hónapos tanfolyamokat rendeztek a jelentkezők számára. A frissen végzetek faluról falura vándoroltak, és nemritkán naponta százötven-kétszáz gyermeket kereszteltek meg.

A bezárt egyházi intézmények rendbehozatalával párhuzamosan a térségben folytak a hazájukat megszálló idegen hatalom ellen harcoló partizánalakulatok akciói. A komszomolisták egymás után robbantották fel a templomokat. Vityebszkben egy lányokból álló diverziós alakulat tagjai elpusztultak, mielőtt két templomrobbantást végrehajtottak volna.

Megint más volt a helyzet a megszállt területek legdélebbre eső részén. A német és román csapatok ellenőrzése alatt tartott fekete-tengeri partvidéket – egészen a Krím félszigetig Odessza központtal – Transnistria néven Romániához csatolták, ahol az ortodoxia államvallás volt. Az e területen létrehozott három egyházkerületben a háború előtti ortodox közösségeknek 1943-ra már az egyharmada újjáalakult. Ezekben a szovjet korszak alatti illegalitásukból ekkor kilépő papok és Kisinyovból odaküldött, oroszul beszélő kollégáik tartottak istentiszteletet. Duboszáriban papi szeminárium nyílt, máshol rövid papképző tanfolyamokat indítottak. A hatóságok azonban csaknem mindenütt igyekeztek alárendelni az ortodoxiát a románosítás politikai céljainak.

A fejlemények nyomán a német titkosszolgálat azt jelentette Berlinnek, hogy a hihetetlen erejű vallási újjászületés már önmagában a megszállók mellé állíthatja az orosz népet. 1944-re, amikor a Vörös Hadseereg felszabadította a pszkovi, a novgorodi és a leningrádi területeket,

**...nemritkán naponta
százötven-kétszáz gyermeket
kereszteltek meg.**

kétszáz templom és százhetvenöt pap működött ebben a régióban. A németek mentesítették őket az adófizetés alól, de nem kaptak fizetést: a hívek adományából éltek.

A baltikumi Szergij metropolita azonban 1943 októberében szembe került a német hatóságokkal, illetve az emigráns orosz ortodox főpapok Bécsben összeülő tanácskozásával. Időközben ugyanis – 1943. szeptember 8-án – Sztálin utasítására Moszkvában váratlanul pátriárkává választották Szergij (Sztarogorszkij) metropolitát. Ez súlyos csapást jelentett az emigráns orosz ortodox főpapok számára. Összejövetelükön az istentelen hatalom marionettfigurájának nevezték az új pátriárkát, az egyház élére kerülését pedig a kánonjog értelmében már csak azért is törvénytelennek minősítették, mert a választáson nem voltak jelen a szovjet koncentrációs táborokban sínylődő főpapok, s persze az emigráns zsinat tagjai sem. Szergij (Voszkrzenszkij) nem volt hajlandó elfogadni a bécsi határozatokat, és a németek súlyos stratégiai hibájának nyilvánította, hogy Berlin a szélsőséges orosz egyházi körök álláspontjával azonosult. A főpapot 1944 áprilisában a Vlnából Rigába tartó úton ismeretlenek egy géppisztolysorozattal agyonlőtték. Halálát egyes egyháztörténészek a náci Németország, mások a szovjet bolsevik vezetés számlájára írják.

„HÁNY HADOSZTÁLYA VAN A PÁPÁNAK?”

Sztálinnak a három ortodox főpappal a Kremlben lezajlott 1943. szeptemberi találkozása az iráni szovjet nagykövetségen 1943. november 28-a és december elseje között megrendezett teheráni találkozó bonnyolult előkészületeinek sorába illett. A fennmaradt memoárirodalom tanúsága szerint a történelmi eseményt megdöbbentően kicsinyes kötekedések, egymásnak állított csapdák tarkították. Mindvégig komoly vita tárgya volt a három államférfi között, ki hol lakik, hányadikként érkezik a megbeszélésekre, sőt, milyen ruhát visel. A marsalli uniformisban érkező Sztálin láttán Churchill képes volt azonnal hasonló egyenruhát rendelni, felcserélve vele civil ruháját – miközben nem mulasztotta el tárgyalópartnerei orra alá dörgölni, hogy hármuk közül ő az egyetlen igazán legitim, választott politikus. Rooseveltt pedig minden lehetséges eszközzel igyekezett megakadályozni, hogy a brit miniszterelnök négy szemközt beszélhessen a tárgyalásokat többnyire

szótlan fölényrel domináló Sztálinnal, aki csaknem minden célját elérte. A Churchill és Roosevelttel által gyufaszálakkal kirakott új európai határok megrajzolásakor területszerzési követeléseinek java részét is keresztül tudta vinni.

A második front megnyitása, Irán és Lengyelország sorsa, a Balkán elfoglalása tekintetében sorsdöntő megállapodásokra vezető tárgyalások során a Sztálin, Vorosilov és Molotov alkotta szovjet küldöttségnek számolnia kellett az orosz ortodoxia sorsa iránt kitüntetett figyelmet tanúsító Nagy-Britannia képviselőjeként Teheránban tárgyaló Winston Churchill brit miniszterelnök és a rendkívül vallásos Franklin D. Roosevelt amerikai elnök véleményével. Mindazonáltal állítólag itt hangzott el Sztálin hét évtizede sokat emlegetett gúnyos megjegyzése is, miszerint: „Hány hadosztálya van a pápának?” A diktátor ezt a kijelentést erődemonstrációnak szánta, ám a kínos kérdések elkerülésére gondosan körülbástyázta a hazai vallásüldözés visszafogásával.

A külpolitikai szempontok mellett Sztálin 1943 őszén már arra is gondolt, hogy a közeli háborús győzelmet és az annak nyomán már benyújtott szovjet területi igények teljesítését követően sikerüljön a rendszer szolgálatába állítani az ortodox egyházat, elszigetelve az azzal szemben álló kül- és belföldi egyházi méltóságokat. A számítás bevált, hiszen a találkozó után megrendezett zsinaton pátriárkává választott Szergij angol nyelvű brosúrában adta a világ tudtára: a Szovjetunióban vallásszabadság van.

A GEOPOLITIKAI TERJESZKEDÉS INSTRUMENTUMA

Egy ennél bonyolultabb szempont is szerepet játszott az ortodox egyházzal való megbékélés látványos gesztusában. A Kremlben tudták, hogy a háború utáni erőviszonyok kialakításán dolgozó nyugati szövetségesek mindenáron meg akarják akadályozni a Szovjetunió térnyerését Európa geopolitikailag kulcsfontosságú déli régióiban. Ennek ellensúlyozására keresve se lehetett volna jobb eszközt találni, mint a Balkán ortodox vallású népei előtt felemelni az orosz ortodoxiát. *Sztálin és az orosz egyház* címmel megjelent cikkében 1943. szeptember 13-án egy svájci lap világosan megfogalmazta ezt. „Mostantól az ortodox szerbek, bolgárok, románok, a lengyelek és a görögök egy része (...) Szergij metropolitára emelik tekintetüket. Talán e nagyszabású manőver révén, amely újra

megteremtette az ortodox egyház és a cári politika egykori szövetségét, Sztálin lehetetlenné tette az őt annyira bosszantó *cordonne sanitaire* létrehozására irányuló kísérleteket. Ezzel előkészíti a számára fontos kijutást Délre, és új tartalmat ad Oroszország tradicionális szándékainak.¹⁹ Az amerikai *Time* még egyértelműbben fogalmazott: „Az orosz ortodox egyház újjáteremtése csaknem a Balkán vallási megszállásával egyenlő”.²⁰

A messze látó bel- és külpolitikai célok eléréséhez a Kremlnek az egyház belső ügyeiben is radikális változásokat kellett végrehajtania. Mindenekelőtt háttérbe szorítani, megfosztani befolyásától és állami támogatásától az 1920-as évek második felében, az ortodox egyház megtörésének részeként létrehozott, „megújulási” néven tevékenykedő egyházat. Tehát alig néhány évvel azelőtt, hogy Moszkva szatellitállamaiban megteremtették a politikai vezetést kiszolgáló békepapság intézményét, a Szovjetunióban fokozatosan felszámolták annak történelmi előzményét. Alekszandr Vvegyenszkij, a megújulási egyház vezetője kétségbeesetten próbált ellenállni. „Kalandorpolitikának”, „a Nyugat előtt játszott komédiának” nevezte a fejleményeket, de ezzel végképp nem tudott gátat szabni a feje felett zajló változásnak. Amelyben ismét Georgij Karpovnak jutott a kezdeményező szerep: Sztálinnak írt hosszú levelében már 1943. október 12-én, tehát röviddel a nevezetes szeptemberi találkozás után cinikusan „célszerűnek” nevezte, ha a hatalom „nem akadályozza a megújulási egyház szétesését, és papjainak, egyházközségeinek a Szergij pátriárka irányította egyházba történő átkerülését”.

A diktátor nem emelt kifogást ez ellen, így a helyi párt- és állami szervezeteknek adott utasítás nyomán elkezdődött a „megújulási” papság nyilvános vezeklése és tömeges átállása. Egy évvel később, 1944 őszén a hatóságok felgyorsították a folyamatot. Érezhetően megszaporodott az akolba visszatért egyházi embereknek az egyházi folyóiratban hónapról hónapra közzétett névsora. 1946-ban a megújulási egyház hivatalosan is megszűnt. Az eredeti, hiteles ortodox vallás térhódítását azonban a hatóságok igyekeztek a lehető legszűkebb mederben tartani. Jellemző, hogy a templomok újranýtásáról 1943. szeptember 28-án elfogadott kormányhatározat nagyrészt papíron maradt. Ahogy a dokumentum vitájában Vjacseszlav Molotov fogalmazott: „néhány helyen kénytelenek leszünk kinyitni a templomokat, de fékezni kell a folyamatot”.²¹ Ez sikerült is, hiszen az 1944 márciusáig beadott 1215

kérelem közül a kormány mindössze 29 esetben adott engedélyt egy-egy templom újbóli működésére. A látványos megbékélés után folytatódott, és lényegében a szovjet rendszer összeomlásáig tartott az orosz ortodox egyház golgotája.

JEGYZETEK

- ¹ Tyihon pátriárka (Vaszilij Bellavin, egyes dokumentumokban Belavin, 1865–1925) az 1917–1918-as zsinat résztvevője. 1917 júliusában Moszkva és Kolomenszkoje érseke, majd metropolitája. Ugyanazon év november 18-án három jelölt közül sorsolással megválasztották az orosz ortodox egyház pátriárkájává. 1925. április 7-ig töltötte be tisztét, rendkívül nehéz körülmények között, cselekvési, gyakran mozgási szabadságában is korlátozva. 1919–1920-ban, valamint 1922–1923 folyamán a politikai rendőrség foglya volt. Máig nem egészen tisztázott körülmények között bűnbánó nyilatkozatot kényszerítettek ki belőle, s annak nyomán szabadlábba helyezték. Számos kérdésben azonban ekkor sem volt hajlandó együttműködni a hatóságokkal. 1989-ben az orosz ortodox egyház főpapi zsinata szentté avatta.
- ² *Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953*. Dokumenti rossziszskih arhivov. Moszkva, 2009, 11. o.
- ³ A kérdés teljesen jogos volt. Semmilyen adat nem maradt fenn Karpov állítólagos papi szemináriumi tanulmányairól.
- ⁴ Érdekes, hogy Sztálin az 1946-ban bevezetett, később egészen 1991-ig használt terminus mellett a végrehajtó hatalom még 1917-ből származó régi nevét használta.
- ⁵ *Vlaszty i cerkov...*, i. m. 11–12. o.
- ⁶ Vagyis az úgynevezett „közeli dácsán”, amely élete utolsó évtizedében a mindjobban gyűlölt Kremmel szemben Joszif Sztálin kedvenc tartózkodási helye volt. Kun Miklós: *Sztálin alkonya*. Unicus Kiadó, Budapest, 2012, 11–20. o.
- ⁷ *Vlaszty i cerkov...*, i. m. 12. o.
- ⁸ E kampány heroizálása még Szergej Eisenstein utolsó, félbemaradt filmjében, az 1937-ben forgatott *A bezsini rét* című alkotás fragmentumaiban is fennmaradt az utókorra.
- ⁹ *Vlaszty i cerkov...*, i. m. 15. o.
- ¹⁰ T. Csumacsenko: *Goszudarsztvo. Pravoszlavnaja cerkov, verujuscsije 1941–1961*. Moszkva, 1999, 66. o.
- ¹¹ Néhány ponton a fentiekől eltérően írja le a találkozást: *Moszkva i vosztocsnaja Jevropa. Vlaszty i verklkov v period obszcsesztvennih traszformacij 40-50h godov XX veka*. Moszkva, 2008, 70–73. o.

Gereben Ágnes – Szovjet egyházpolitikai fordulat 1943-ban

- ¹² M. Skarovszkij: *Russzkaja pravoszlavnaja cerkov pri Sztalinye is Hruscsove (Goszudarsztvenno-cerkovnije odnosenyija v SzSzSzR v 1939–1964 godah)*. Moszkva, 1999, 102. o.
- ¹³ G. Mitrofanov: *Russzkaja pravoszlavnaja cerkov na isztoricseszkom pereputyje XX veka*. Moszkva, 2011, 67. o.
- ¹⁴ Poszlanyije mitropolita Szergija ot 22 ijunyja 1941 g. 1941.
- ¹⁵ Ioann (Sahovszkoj): *Blizok casz*. Cerkovno-isztoricseszkij vesztynik. 1998/1., 81–82. o.
- ¹⁶ J. Stephan: *Russzkije fasiszti*. Moszkva, 1992, 19–51. o.
- ¹⁷ D. Poszpelovszkij: *Russzkaja pravoszlavnaja cerkov v XX veka*. Moszkva, 1996, 284–285. o.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ Moszkva i vosztocsnaja Jevropa..., i. m. 78. o.
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Skarovszkij, i. m. 115. o.

TOVÁBBI FELHASZNÁLT IRODALOM

- Laurence Rees: *Zárt ajtók mögött. Sztálin és a Nyugat politikai játszmái*. Alexandra Kiadó, Budapest, 2008.
- Vszeszojuznaja Perepisz 1937 G.: *Kratkij itogi*. Moszkva, 1991.